

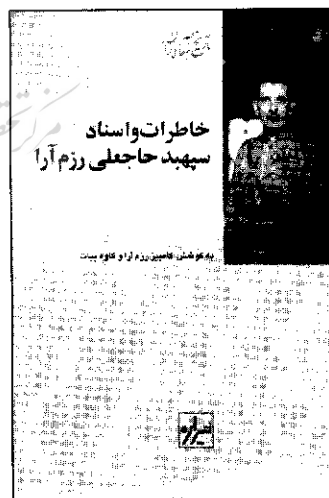
روایتی ناتمام از دوران پهلوی با خاطرات حاجعلی رزم آرا

● کامران عاروان

مذهبی، اندیشه‌ای، اقتصادی و شرح حال نویسی مواجه هستند. در این عصر، همزمان با رشد انسان گرایی در اروپا و سایر نقاط جهان، توسعه امکانات چاپ و نشر و تحولات وسیع فرهنگی و سیاسی، نوع دیگری از آثار تاریخی یعنی خاطره نویسی یا «زندگینامه نویسی خود نوشت» (Auto biography)، رونق بسیاری یافته است. در این آثار فرد به شرح و بیان ماجراهای زندگی خویش به تمامی یا بخشی از آن می‌پردازد و ارتباطی مستقیم و مبتنی بر اعتمادی دو سویه، میان نگارنده و خواننده برقرار می‌شود.^۱

خاطره نویسی در روشنگری مسائل تاریخ معاصر ایران نیز نقشی مؤثر و جایگاهی ارزشمند یافته است و هیچ تاریخ نویسی از توجه به این منابع بی‌نیاز نیست. از اواسط دوره قاجار نگارش این آثار باب شد و شخصیت‌های سیاسی، نظامی، فرهنگی و دینی به نگارش رویدادهای زندگی خویش اقدام ورزیدند. شرح زندگانی من از عبدالله مستوفی، خاطرات سیاسی امین الدوله، احتشام السلطنه و حاج سیاح از معروفترین آثار این دوره هستند.^۲ در دوره پهلوی و به ویژه پس از سقوط آن بسیاری از شخصیت‌های حکومتی و غیر حکومتی به نگارش خاطرات خویش مبادرت ورزیدند و سهمی قابل توجه از این دست منابع را به خود اختصاص دادند.

وجود خود محوری آشکار در این نوشته‌ها که خاطره‌نویسان را محو جمال خویش کرده و خود را محور تمام رخدادها قرار می‌دهند و بر این مبنا به گزینش اخبار و رویدادهای پراکنده، از نواقص موجود در این آثار است. با این حال نمی‌توان با قاطعیت حکم داد که استفاده از این منابع امری بیهوده و بی‌ثمر است، چرا که اولاً این قضیه به

■ خاطرات و اسناد حاجعلی رزم آرا

■ به کوشش: کامبیز رزم آرا و کاوه بیات

■ ناشر: تهران، شیرازه، چاپ اول، ۵۷۳ص، تاریخ ۱۳۸۲

شابک: ۷-۱۶-۷۷۶۸-۹۶۴

امر توصیف، تبیین، تحلیل و تعلیل رخدادهای تاریخی بستگی زیادی به منابع، به ویژه از نوع مکتوب آن دارد. گذشت زمان تعدد و تنوع منابع مکتوب را افزون‌تر از پیش کرده است و اکنون تاریخ‌نویسان با شکل‌های گسترده‌ای از آثار تاریخی مانند تاریخ‌های سلسله‌ای، محلی، جغرافیایی، سیاسی، عمومی، دینی و

بخش نخست خاطرات
رزم آرا اطلاعات
ذیقیمتی در مورد شیوه
آموزش‌های نظامی و جو
حاکم بر مدارس
نظامی و نیز وضعیت
نابسامان ارتش ایران و
تدارکات و تجهیزات
ناقص این نیروها در
اواخر دوره قاجار به
دست می‌دهد

▼ عده‌ای از افسران ایرانی که در هنگام ۲۳ فرانسه خدمت می‌کردند. (رزم آرا نفر دوم، نشسته از سمت چپ)

در خاطره نویسی یا
زندگینامه نویسی خود نوشت
(Auto biography)، فرد به
شرح و بیان ماجراهای زندگی خویش
به تمامی یا بخشی از آن می‌پردازد و
ارتباطی مستقیم و مبتنی بر اعتمادی
دوسویه میان نگارنده و خواننده
برقرار می‌شود

از ۱۳۳۱ رزم آرا در فقدان سران کنار
گذاشته شده دوره رضاشاه، به سرعت
پیشرفت کرد و به یکی از مهره‌های
ممتاز و اساسی شاه جوان مبدل شد

تقارن تولد او با این عید است.^۴ نویسنده پیش از پرداختن به هر مسئله دیگری، به پیشینه خانوادگی اش توجه می‌کند تا مطابق معمول ایرانیان مقداری اعتبار نیاکانی برای خود فراهم کند. در ابتدا به اختصار زندگی پدر بزرگ خویش، مشهدی حسین، گل کارباشی ناصرالدین شاه، را شرح می‌دهد که از آباء ۲ فارس به تهران می‌آید و وارد دربار می‌شود. مشخص نیست بر چه مبنای تخصصی، صاحب منصب قورخانه و بعد تفنگدار سلطنتی شده است.^۵ رزم آرا تنها به بیان ریشه تاریخی نظامی‌گری خود پرداخته است و در این مورد چیزی نمی‌نویسد. سپس زندگی پدرش را بر مبنای دست نوشته‌های او، بی‌دخل و تصرف می‌آورد.

پدرش از ابتدا، وارد امور نظامی شد. تحصیلات خود را در رشته توپخانه در دارالفنون گذراند و از ۱۲۹۵ تا ۱۳۰۹ که بازنشسته شد، به خدمات نظامی مشغول گردید و حتی صاحب تعدادی ترجمه و تألیف مختصر در زمینه ریاضیات، هندسه و مسائل توپخانه بود.^۶ بی‌شک زندگی سراسر نظامی پدرش، آموزه‌های بسیاری برای وی به همراه داشت و اصول و شیوه این زندگی در او تأثیری عمیق و طولانی نهاد. وضعیت مالی مساعد خانواده‌اش، سبب شد که او توانایی تحصیل را نداشته باشد و تحصیل را از خانه توسط «معلم سرخانه» و سپس مکتب و بعدها در مدارس اقدسیه، انصاریه و آلیانس فرانسه آغاز نمود.^۷ با توجه به فضای نظامی خانه اش که تحت تأثیر پدر بود، حاجعلی و دو برادرش حسینعلی و حسن به تحصیلات نظامی روی آوردند. حاجعلی به مدرسه نظام مشیرالدوله از بهترین مدارس نظامی کشور وارد شد^۸ و پس از اتمام تحصیلات نظامی با

نویسنده بستگی دارد که تا چه حد در نقل روایت‌های زندگی اش صادقانه و یا غیر صادقانه عمل کرده است. ثانیاً تاریخ نویس موظف است با تطبیق اخبار آن با دیگر آثار و سنجش و نقد علمی آن، ارزش و عیار اثر را روشن سازد و در نهایت مورد بهره‌برداری قرار دهد. کتاب تازه چاپ خاطرات و اسناد سپهبد حاجعلی رزم آرا از جمله آثاری است که در زمره زندگینامه‌های خودنوشت به حساب می‌آید. نوشتار حاضر به نقد و بررسی این کتاب می‌پردازد.

این اثر به کوشش کامیوز رزم آرا پسر رزم آرا و تاریخ‌نگار معاصر کاوه بیات چاپ شده و در پنج فصل تنظیم شده است. پایان کتاب به پیوست‌ها شامل؛ خاطرات سفر به اروپا، اسناد و تصاویر اختصاص دارد. در یک تقسیم بندی کلی می‌توان سه بخش عمده برای کتاب قائل شد:

الف - خاطرات شخص رزم آرا که توسط وی نگاشته شده و بر اساس رخدادهای تاریخی زمان نویسنده فصل بندی شده است.

ب - اسناد تاریخی مربوط به رزم آرا که مکاتبات، وصیت نامه، احکام، فرمان‌ها، تقدیرها و سایر مدارک نظامی و علمی را در بر می‌گیرد.

ج - عکس‌های وی که عکس‌های خانوادگی، سیاسی، نظامی و شغلی را شامل می‌شود. البته باید فصل پنجم کتاب با عنوان «در راه سیاست» را که به قلم کاوه بیات است، از این تقسیم بندی مستثنی کرد.

حاجی / حاجعلی رزم آرا در ۱۳۱۸ ق. ۱۲۸۰ ش. در شب عید قربان در محله سرچشمه تهران به دنیا آمد. انتخاب نام کوچک وی به سبب

▼ حسن، حاجعلی و حسین علی رزم‌آرا در دوران کودکی و نوجوانی

ارزش و اعتبار کار رزم‌آرا از کودتای ۱۲۹۹ به بعد روبه فزونی می‌نهد و او به عنوان ناظر و شاهد رخداد های فراوان، به نگارش آن چه در یادش مانده، پرداخته است

مثبت‌تری داشته باشند.^{۱۸}

با اتمام کشمکش‌های عشایر غرب و اجرای طرح‌های نوسازی، حضور نظامیان در این نواحی کم‌رنگ‌تر شد و در نتیجه بسیاری از نظامیان از جمله رزم‌آرا به تهران فراخوانده شدند.

در تهران دوره‌ای جدید از فعالیت‌های نظامی- علمی‌اش را شروع نمود که با پشتکار فراوانی همراه بود. مترجمی کتاب‌های درسی نظامی از فرانسه به فارسی، ریاست دایره جغرافیایی ارتش، معاونت دروس دانشگاه جنگ و مدیریت دروس این دانشگاه از مناصب و اموری بود که رزم‌آرا عهده‌دار آن شد و انتشار آثار جغرافیایی نظامی ایران (بیست جلد) اثر گذارترین و بااهمیت‌ترین کار او در این سال‌ها بود و اعتبار بسیاری برای او به ارمغان آورد.

در سال‌های میان کودتای ۱۲۹۹ تا شهریور ۱۳۲۰، از زندگی خصوصی رزم‌آرا تنها به ازدواج با دختری از شاهزادگان قاجار، دختر اعتضاد الملک و خواهر صادق هدایت، مرگ مادر و شرح دارایی‌هایش اشاره شده است. به احتمال زیاد ذکر مورد آخر با هدف اثبات بری کردن خویش از ارتشا و سوء استفاده‌های مالی است.

رخداد های ۱۳۲۰ آغاز دوره جدیدی هم برای ایران و هم برای رزم‌آرا بود. این سال‌ها مصادف با جنگ جهانی دوم بود و متفقین برای در هم شکستن قدرت آلمان نازی به خاک ایران نیاز مبرم پیدا کردند و لاجرم تصرف ایران را مقصود خویش قرار دادند. سرتیپ رزم‌آرا در این هنگام از سران تاثیرگذار ارتش و عضو شورای جنگ رضاشاه بود.

بحث جنگ کردن یا تسلیم شدن موضوع اساسی و حیاتی آن روز در بین سران مملکت بود. برخی منابع از او به عنوان مخالف جنگ نامبرده‌اند،^{۱۹} ولی منابع دیگری این قضیه را تایید نکرده و او را موافق جنگ با متفقین دانسته‌اند.^{۲۰} از محتوای مطالب ذکر شده چنین استنباط می‌شود که رزم‌آرا در ابتدا پیشنهاد تدابیر نظامی را داده است، اما با مشاهده ورود متفقین و قدرت برتر آن‌ها، تداوم جنگ امری بیهوده تلقی کرده و در پاسخ به اظهارات یزدان‌پناه در ستاد جنگ چنین گفته است: «خوب است از این حرف‌های بی اصل خجالت بکشیم چه دیگر کاری نمی‌توان کرد.»^{۲۱}

پس از سقوط رضاشاه، رزم‌آرا به انتقاد از این دوران می‌پردازد و از روی کار آمدن اشخاصی «بدون کوچکترین سابقه تحصیلات و اطلاعاتی» شکوه می‌کند.^{۲۲} حتی به شخص رضاشاه ایراداتی وارد می‌کند و از استبداد و بدبینی او مواردی را ذکر می‌کند.^{۲۳} البته بعید است که رسماً و علناً چنین مطالبی را بیان کرده باشد.

در مقابل از فضای جدید پس از رضا شاه نیز انتقاد دارد. رزم‌آرا رواج آزادی و دموکراسی در دوران پس از شهریور ۱۳۲۰ را چنین نقد می‌کند: «کوچکترین افراد کشور به فکر آزادی گفتار و بیان و عمل

افتاده سیاست کشور هر جایی و سبزی فروش سرگذر هم به نام آزادی شروع به مداخله در امور و اظهار نظر در کار را نمود، آن هم یک رشته تمایلات و تظاهراتی که کلیه حاکی از بی اطلاعاتی و نفع شخصی بود.»^{۲۴} این گونه مطالب، نشانگر آرای سیاسی رزم‌آرا درباره آزادی، دموکراسی و شیوه حکومت‌داری است و نمود آن در دوران نخست وزیری‌اش بیشتر مشهود است.

از ۱۳۲۱ به بعد، رزم‌آرا به دلیل فقدان سران کنار گذاشته شده دوره رضا شاه، به سرعت پیشرفت کرد و به یکی از مهره‌های ممتاز و اساسی شاه جوان میل شد. فرماندهی لشکر یک مرکز، تاسیس و اداره آماذگاه تهران، دو دوره ریاست ستاد ارتش، ریاست دفتر نظامی شاهنشاهی و فرماندهی دانشکده افسری در زمره مناصب و مقام‌های کلیدی او بود و در پایان این زمان به درجه سرلشکری نایل شد. البته با ازدیاد وظایفش، درگیری‌ها، اختلافات و رقابت‌هایش با دیگر صاحب منصبان نظامی و سیاسی نیز افزوده شد. بی تردید اقدامات رزم‌آرا در این دوره در بازسازی ارتش فروپاشیده و تمرکز بخشی مجدد قدرت در ایران بسیار موثر بود.^{۲۵}

رزم‌آرا سعی زیادی به خرج داده است تا خود را شخصی صادق، راستگو و بدون کینه معرفی کند. به همین سبب، حتی پس از این که

**خاطرات رزم آرا،
رخدادهای نظامی و تا
حدی سیاسی دوره
رضاشاه و اوایل
محمدرضا شاه را از زبان
شخصیتی نظامی که در
رأس امور قرار داشت
بازگویی کند**

خواهد ماند که ای کاش رزم آرا مجال آن را می یافت تا خاطرات حساس و تأثیرگذار این سال‌ها ۱۳۲۵-۱۳۲۹ را بنگارد نقش خود در حوادث این دوران به طور مشخص اشاره کند.
نتیجه:

تمام منابعی که جزئی یا کلی به رخدادهای زمان رزم آرا پرداخته‌اند دوران آخر زندگی او، به ویژه دوره نخست وزیری اش را توصیف و تشریح کرده‌اند. دلیل عمده این التفات، واقعه نهضت ملی نفت بود که رزم آرا و دوران نخست وزیری اش تأثیر فراوان و نقش حساس در این جریان داشت و هر کسی که به نگارش و پژوهش در این مورد پرداخته، نظری و گذری هم به این شخصیت تاریخی و عملکرد او داشته است.

آثاری چون زندگی سیاسی رزم آرا تألیف جمفر مهدی نیا، اسرار قتل رزم آرا به قلم محمد ترکمان و کتاب تازه چاپ از ترور شاه تا ترور سپهبد رزم آرا از ساسان ایمن آبادی صرفاً به چند سال آخر عمر رزم آرا نظر داشته‌اند و اصلاً به پیشینه و تبار او نپرداخته‌اند.

اکنون پس از گذشت حدود پنجاه سال از مرگ رزم آرا با چاپ خاطرات او ما به دوران اولیه، نظریات و نگرش‌های او پی می‌بریم و با نکات مغفول و مبهم زندگی او آشنایی پیدا می‌کنیم.

خاطرات رزم آرا تا حد زیادی بر جنبه عمومی زندگی اش خدمت در مشاغل و مناصب مهم لشگری و کشوری) تأکید دارد، در مقابل، درباره زندگی خصوصی او به مطالب ناچیزی برخورد می‌کنیم، حتی جالب است که رزم آرا در خاطراتش از صادق هدایت برادر همسرش و رابط او با دیگر روشنفکران و اندیشمندان به هیچ وجه مطلبی نیاورده است.^{۳۰}

شکی نیست این اثر، رخدادهای نظامی و تا حدودی سیاسی دوره رضاشاه و اوایل محمدرضا شاه را از زبان شخصیتی نظامی که در رأس امور قرار داشت نشان می‌دهد و با بررسی تطبیقی با اسناد و مدارک و دیگر منابع تاریخی ارزش فراوانی می‌یابد. به ویژه این اثر شناختی عمیق از روحیات و نظریات شخصی رزم آرا به دست می‌دهد و مورخ به قضاوت‌ها و استنتاج‌های صحیح و علمی از او دست می‌یابد، هر چند رزم آرا مطالب خود را بر این محور نگاشته تا از اعمال

به طور موقت از قدرت کنار گذاشته شد و خانه نشینی پیشه کرد، به بدگویی و دشنام گویی به مخالفان و رقیبانش نپرداخت. تنها از افرادی چون سرتیپ خسروپناه، سرلشکر ضرغامی، سپهبد امیر احمدی و امان‌الله اردلان، گله و شکوه دارد.^{۲۶}

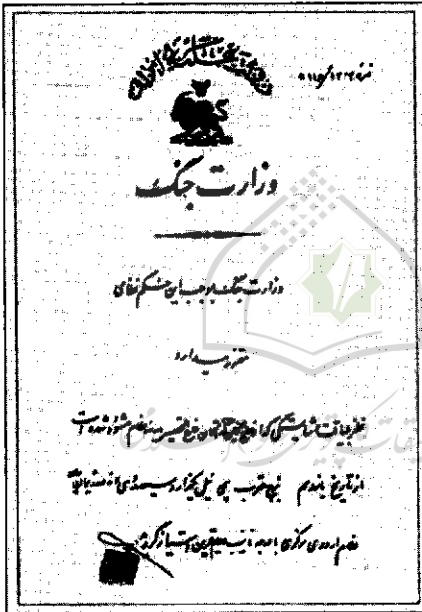
رزم آرا از این دوره به بدی یاد کرده، زیرا به نوشته خودش در محدودیت بسیار و حتی تحت نظر بوده است.^{۲۷} با این حال، شاهدی نقل کرده است: «منزل رزم آرا پس از انتظار خدمتش، به صورت

باشگاهی درآمده بود که در آن از جمله رجال، سیاستمداران افسران ارتش، صاحب منصبان کشوری، نمایندگان مجلس، روشنفکران، مالکین، بازرگانان، رؤسا و سردمداران اصناف و بازار، سران ایالات و عشایر و خوانین شهرستان‌ها رفت و آمد داشتند و درباره مسائل روز کشور به صحبت می‌نشستند و چه بسا هم دقیقاً با او نجوا می‌کردند.»^{۲۸}

دوران خانه نشینی برای رزم آرا فرصت مناسبی فراهم کرد تا به میزان زیادی از فضای نظامی دور شود و از مسائل سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی کشور و نیز جهان اطلاعات کافی به دست آورد و با افراد متنفذ، دست اندرکار و آگاه ارتباط برقرار کند. می‌توان

این زمان را دوره آمادگی رزم آرا برای ورود به حوزه سیاست نامید. به ویژه این که رزم آرا به نقش و کاربرد مطبوعات در پیشرفت‌های آتی پی برد.^{۲۹}

فصل پنجم کتاب: «در راه سیاست» نوشته رزم آرا نیست، چراکه رزم آرا خاطرات خود را تا سال ۱۳۲۴ بیشتر ادامه نداده است و به این ترتیب مهم‌ترین قسمت زندگی رزم آرا ناگفته و نانوشته مانده است. این فصل به قلم پژوهشگر تاریخ معاصر، کاوه بیات، به نگارش درآمده است و بر پایه اسناد و منابع موجود به رخدادهای این دوران یعنی دوره سوم ریاست ستاد ارتش، تصرف آذربایجان توسط او، سمت ژنرال آجودانی محمدرضا شاه در سال ۱۳۲۵، سوء قصد به شاه و ظن شدید به رزم آرا در ۱۳۲۷، خانه نشینی مجدد او، نخست وزیری اش در سال ۱۳۲۹ و سرانجام ترور او به دست گروه فدائیان اسلام در اسفند ۱۳۲۹ می‌پردازد و با این کار سعی می‌کند خلأ موجود در خاطرات را جبران نماید. هر چند این حسرت در دل تاریخ نگاران

پس از سقوط رضاشاه،
 رزم‌آرا به انتقاد از این
 دوران می‌پردازد و از
 روی کار آمدن اشخاصی
 «بدون کوچکترین
 سابقه تحصیلات و
 اطلاعی» شکوه می‌کند

- ۱۳- همان، صص ۳-۴۱.
 ۱۴- همان، ص ۳۶.
 ۱۵- همان، ص ۴۷.
 ۱۶- همان، صص ۳-۷۱.
 ۱۷- همان، صص ۹۰-۸۹ و ۷۶-۷۴.
 ۱۸- والیزاده معجزی، محمد رضا، تاریخ لرستان روزگار پهلوی از کودتای ۱۲۹۹ تا نهضت ملی نفت، به کوشش حسین و محمد والیزاده معجزی تهران: انتشارات حروفیه، ۱۳۸۲، صص ۷۷-۲۶۷.
 ۱۹- مکی، حسین، تاریخ بیست‌ساله ایران، ج ۷، تهران: انتشارات علمی، ۱۳۶۳، صص ۳-۹۲.
 ۲۰- استوارت، ریچارد، در آخرین روزهای رضاشاه تهاجم روس و انگلیس به ایران در شهریور ۱۳۲۰، ترجمه عبدالرضا هوشنگ مهدوی و کاوه بیات تهران: انتشارات معین، ۱۳۷۰، ص ۵۰.
 ۲۱- رزم‌آرا، حاجعلی، همان، صص ۳۸-۱۳۴.
 ۲۲- همان، ص ۱۳۹.
 ۲۳- همان، صص ۳۲-۱۳۱.
 ۲۴- همان، ص ۱۳۹.
 ۲۵- همان، صص ۵۹-۱۵۴.
 ۲۶- همان، صص ۷۱-۱۶۷.
 ۲۷- همان، صص ۷۲-۱۷۱.
 ۲۸- ریاضی، منوچهر، سراب زندگی گوشه‌های مکتومی از تاریخ معاصر، تهران: انتشارات تهران: ۱۳۷۱، ص ۵۰۷.
 ۲۹- آذرنگ، عبدالحسین، همان، ص ۶.
 ۳۰- همان، ص ۱۴ و رهبانی، مجید. شهادتی با نیم قرن تاخیر، فرهنگ ایران امروز.
<http://farhang.iran-emrooz.de/move>
 [2 september 2004]
 ۳۱- رزم‌آرا، حاجعلی، همان، صص ۱۶-۱۱۵.
 ۳۲- ریاضی، منوچهر، همان، ص ۵۰۹.
 ۳۳- رزم‌آرا، حاجعلی، همان، صص ۳-۴۱/۶۳.
 ۳۴- آذرنگ، عبدالحسین، همان، ص ۱۳ و نیز دیگران، ژان پیر؛ هورکاد، برنار؛ ریشار، یان، ایران در قرن بیستم، ترجمه عبدالرضا هوشنگ مهدوی، تهران: نشر البرز، ۱۳۷۷، ص ۱۳۹ و نیز ریاضی، منوچهر، همان، ص ۵۰۵ و نیز کاتوزیان محمد علی همایون، اقتصاد سیاسی ایران از مشروطیت تا پایان سلسله پهلوی، مترجمان محمد رضا نفیسی و کامبیز عزیزی، تهران: نشر مرکز، ۱۳۷۹، ص ۲۰۳ و نیز والیزاده معجزی، محمد رضا، همان، ص ۲۶۴ و نیز رزم‌آرا، حاجعلی، همان، ص ۱۷۶.

و افکارش دفاع کند، به ویژه برای فرزنداناش در بخش‌های مختلف کتاب و در موارد خاصی که رزم‌آرا دچار مشکل می‌شود، این حالت غلظت بیشتری پیدا می‌کند. در مواقعی نیز از تأیید دیگران برای دفاع از خویش بهره می‌برد^{۳۱}.
 در خاطرات او هم چنین به انتقادهایی از شخصیت‌ها و نظام پهلوی و وضعیت جامعه برمی‌خوریم. انتقادات خطر ساز او اغلب در نوشته‌ها و در زمان‌های برکناری او موجود است. معدود منابعی هستند که از انتقادات محفلی و مخفیانه او سخن گفته‌اند^{۳۲}. هر چند در نوشته‌هایش در بیان دیدگاه‌ها و مسائل بسیار خصوصی‌اش، صراحت بسیاری داشته است و از این لحاظ تحسین برانگیز است^{۳۳}.
 رزم‌آرا از جمله شخصیت‌های تاریخ معاصر ایران است که به نظر محققان و تاریخ‌نویسان واجد اوصاف مثبتی چون زیرکی، هوشمندی، اقتدار، تحصیلات و میهن‌دوستی و ویژگی‌های منفی مانند بلند پروازی، غرور و تکبر، فاقد حس وفاداری و وابستگی به بیگانه بوده است^{۳۴}.

پی‌نوشت‌ها:

- 1- Sturrock, John, *Autobiography, International Encyclopedia of Communications*, Vo. 1, Oxford university press, 1989, pp 160-61.
 ۲- اشپولر و دیگران، تاریخ‌نگاری در ایران، ترجمه و تألیف یعقوب آژند، تهران: نشر گستره، ۱۳۸۰، صص ۷-۲۰۶.
 ۳- همان، ص ۲۴۸.
 ۴- آذرنگ، عبدالحسین، «سپهبد حاجعلی رزم‌آرا رازی ناگشوده» بخارا، شماره ۳۲، در سایت:
<http://www.bokharamagazine.com.32>
 [on line] [2 september 2004] ص ۱.
 ۵- رزم‌آرا، حاجعلی، خاطرات و اسناد سپهبد حاجعلی رزم‌آرا، به کوشش کامبیز رزم‌آرا و کاوه بیات، تهران: نشر شیرازه، ۱۳۸۲، ص ۵.
 ۶- همان، صص ۱۷-۷.
 ۷- همان، صص ۲۵-۱۷.
 ۸- همان، ص ۲۵ و نیز آذرنگ، عبدالحسین همان، ص ۱۴.
 ۹- رزم‌آرا، حاجعلی، همان، ص ۲۶.
 ۱۰- اتکینسون، ریتال؛ اتکینسون ریچارد. س و هلیگارد ارنست. زمینه روان‌شناسی، ج ۲، مترجمان دکتر محمد نقی براهنی، و دیگران، تهران: انتشارات رشد، ۱۳۷۵، صص ۹۸-۹۷.
 ۱۱- رزم‌آرا، حاجعلی، همان، صص ۲۸-۲۶.
 ۱۲- همان، صص ۳۳-۳۲.